

СИСТЕМНІ ОЦІНКИ СТІЙКОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПІДПРИЄМСТВ

Розкрито сутність системної оцінки стійкості функціонування підприємства, визначено принципи та етапи методики оцінки процесу кругообігу капіталу на підприємстві.

В даний час в Україні інтерес до суб'єктів реальної економіки в основному проявляється в зв'язку з їх приватизацією, акціонуванням, процесами повторного перерозподілу власності та лише зрідка з позицій ефективності їх функціонування. Надмірно ускладнена, а в окремих випадках і суперечлива система бухгалтерського, податкового обліку та звітності вимушує фахівців підприємств займатися в основному цими питаннями. При цьому, в умовах невизначеності економічного середовища, іншим функціям управління, особливо діагностиці, прогнозуванню і плануванню роботи підприємства не приділяється належної уваги. Разом з тим ці функції повинні стати елементами реальної структурної його перебудови, засобом виявлення основних чинників, що впливають на фінансово-економічний стан.

З погляду практичного використання накопиченого арсеналу методів стиснення інформації, аналітик стикається з такими проблемами як множинність способів кількісного відображення одних і тих же величин, відсутність зв'язків між ними, велика кількість різноманітних аналітичних показників і їх відносна ізольованість, відмінності в рівні їх критичних значень, непорівняльність показників, неадекватність використовуваних шкал, інтерпретація ординальних шкал як інтервальних і ін.

Теоретичні підходи щодо процедури узагальнення і інтерпретації різноманітних економічних даних за допомогою побудови спеціальних інтегральних показників і інших форм наочного представлення інформації для характеристики основних тенденцій розвитку підприємства, виявлення існуючих і потенційних проблем, обґрунтування господарських рішень уже було закладено в працях Баканова М. І., Балабанова І. Т., Вороніна М. І., Глазова М. М., Забродського В. А., Ковалева А. П., Крейніної М. Н., Шеремета А. Д. та багатьох інших. Проте проблема узагальнення показників результатів і умов господарської діяльності підприємства, будучи центральною в економічній діагностиці, до теперішнього часу залишається невирішеною.

Метою дослідження є розробка методологічних основ формування моделей економічної діагностики щодо інтегральної оцінки фінансово-господарської діяльності, що і визначає зміст та завдання статті.

Для підтримки фінансової стійкості кругообігу капіталу на підприємстві необхідне дотримання певних принципів при реалізації його фінансової стратегії:

1. Раціональна політика залучення позикового капіталу, яка ґрунтується на ефекті фінансового важеля та забезпечує незалежність суб'єкта господарювання від зовнішніх кредиторів. Цей принцип можна умовно назвати «забезпечення незалежності».

2. Достатній рівень прибутковості функціонування капіталу (принцип прибутковості), який повинен забезпечувати нарощування власного капіталу у розмірі, необхідному для стійкого зростання та включає в себе: відновлення основних засобів; поповнення власних оборотних коштів в розмірах достатніх для підтримки поточної ліквідності; виплати дивідендів на рівні, який призводить до росту вартості фірми; матеріальне стимулювання найманих працівників, що створює ефективні стимули до праці.

3. Забезпечення ліквідності функціонуючого капіталу (принцип ліквідності), який досягається оптимізацією джерел формування капіталу фірми та його розміщення.

4. Підвищення ділової активності (принцип оборотності капіталу), який повинен забезпечити скорочення фінансового циклу та підвищення швидкості обороту активів у всіх її формах, інакше підприємство спочатку втрачає ліквідність, а потім – незалежність.

Такий підхід підтверджується й матеріалами практики оцінки, аналізу та прогнозування фінансового стану компаній, зроблених аналітиками в розвинутих країнах, які, як правило, використовують ці чотири базових показники. Ця обставина, очевидно, викликана їх прагненням дотримуватися двох принципів діагностики: наочності та достатності.

Використовуючи цей підхід для діагностики стійкості акціонерного товариства на основі цих принципів ми пропонуємо кількісно виразити ці показники наступним чином: ліквідність – через загальний

коефіцієнт ліквідності; незалежність – через співвідношення позиченого та власного капіталу; оборотність – через швидкість обороту оборотного капіталу, в разях; прибутковість – через коефіцієнт рентабельності всіх залучених активів.

Для наочності оцінки та аналізу окремих аспектів формування стійкості підприємства можна застосувати графоаналітичний метод у вигляді ромба фінансової стійкості. У запропонованому ромбі кожна з його складових частин, яка вимірюється відповідним відносним показником, у свою чергу є взаємозалежною пропорцією темпів зростання абсолютних показників, а саме:

$OK/ПЗ \rightarrow Ток > Тпз; ПК/ВК \rightarrow Твк > Тпк; ОР/ОК \rightarrow Тор > Ток; ЧП/К \rightarrow Тчп > Тк,$

де *OK* – оборотний капітал, грн.; *ПЗ* – поточна заборгованість, грн.; *Ток* – темп росту оборотного капіталу; *Тпз* – темп росту поточної заборгованості; *ПК* – позичений капітал, грн.; *ВК* – власний капітал, грн.; *Твк* – темп росту власного капіталу; *Тпк* – темп росту позиченого капіталу; *ОР* – обсяг реалізації продукції, грн.; *Тор* – темп росту обсягу реалізації продукції; *ЧП* – чистий прибуток, грн.; *К* – сукупний капітал підприємства, грн.; *Тчп* – темп росту чистого прибутку; *Тк* – темп росту капіталу.

Таким чином модель стійкого зростання буде забезпечуватися в тому випадку, коли фінансова стратегія підприємства забезпечить такі пропорції у формуванні, розміщенні та використанні контрольованого капіталу:

$Тчп > Тор > Ток > Твк > Тк > Тпк > Тпз$

Будь-яке порушення цього порядку приведе до погіршення чи, навіть, кризи у фінансовій стійкості акціонерного товариства. Суворе дотримання його в довгостроковому періоді забезпечує його життєздатність та стійкий ріст.

Вимір фінансового стану функціонування підприємства за допомогою ромба має сенс тільки в тому випадку, якщо з його допомогою можна здійснити кількісну оцінку досліджуваного об'єкту. Основним методом, який використовується при побудові оцінки, є порівняння. У теорії та практиці господарювання за базу порівняння частіше усього використовують: планові значення; досягнуті значення попередніх періодів; максимальні (мінімальні) або середні досягнуті значення по групі об'єктів, що порівнюються; нормативні (розрахункові) значення.

Планові та досягнуті значення показників для ромба фінансового стану функціонування підприємства не характеризують його потенційні можливості, ефективність управління їх використання, особливо пропорції в циклі кругообігу капіталу по всіх його фазах.

Максимальні (мінімальні) або середні значення показників ромба фінансового стану функціонування по групі порівнюваних об'єктів з тих же причин, що й планові та досягнуті значення, не можуть прийматися за базу порівняння. До того ж кожне підприємство має свої індивідуальні виробничо-технологічні, фінансові та постачальницько-збутові особливості, що не враховуються при даній базі порівняння.

У зв'язку з цим найбільш доцільним є використання, як бази порівняння, при оцінці фінансового стану функціонування підприємства нормативних (розрахункових) значень відповідних показників ромба фінансового стану.

З урахуванням вищевикладеного можна запропонувати такі принципи побудови методики оцінки процесу кругообігу капіталу на підприємстві:

1. Оцінка проводиться як у статичі на певний момент часу (стан), так і в динаміці за певний проміжок часу (рух).

2. Основа статичної оцінки — ромб виміру фінансового стану функціонування підприємства на певний момент часу та нормативні (розрахункові) значення відповідних показників, що характеризують ромб, для конкретного підприємства, яке аналізується.

3. Основа динамічної оцінки — траєкторія послідовності дискретних статичних оцінок станів за певний проміжок часу, а також якісна характеристика самого руху капіталу з використанням понять «стійкість» та «рівновага».

4. Оцінка як у статичі, так і в динаміці, здійснюється на основі кількісно-якісного (змішаного) підходу.

Методика оцінки процесу кругообігу капіталу на підприємстві містить у собі такі етапи:

1. Вимір за допомогою показників, що характеризують ромб, фактичного фінансового стану функціонування підприємства на певний момент часу.

2. Розрахунок нормативних значень показників, що характеризують ромб фінансового стану функціонування підприємства.

3. Попередні кількісно-якісні двокритеріальні оцінки фінансового стану функціонування підприємства за допомогою двох двокоординатних площин, що поєднують у собі принципи фінансової стійкості функціонування підприємства.

4. Статична якісна оцінка фінансового стану функціонування підприємства на певний момент часу

за допомогою двовірної матриці зон чотирьох критеріальної оцінки типів фінансового стану функціонування підприємства.

5. Побудова траєкторії якісної зміни фінансового стану підприємства за певний проміжок часу.

6. Динамічна якісна оцінка процесу кругообігу капіталу на підприємстві за певний проміжок часу на основі двовірної матриці зон оцінок, побудованої за двома якісними характеристиками «стійкість» та «рівновага».

7. Розрахунки інтегральних показників оцінки фінансового стану функціонування підприємства на певні моменти часу.

8. Побудова траєкторії кількісної зміни інтегрального показника фінансового стану підприємства за певний проміжок часу.

Розглянемо кожний із наведених вище етапів.

На *першому етапі* за допомогою показників, що характеризують ромб фінансового стану функціонування підприємства, проводиться вимір його фактичного фінансового стану на певний момент часу.

На *другому етапі* за допомогою визначеного алгоритму, проводиться розрахунок нормативних значень показників, які характеризують ромб фінансового стану функціонування підприємства.

На *третьому етапі* спочатку будуються дві двокоординатні площини, що об'єднують у собі принципи фінансової стійкості функціонування підприємства (рис. 1, рис. 2). Потім наведені на рис.1 і рис. 2 дві двокоординатні площини горизонтальними та вертикальними лініями, проведеними паралельно осям координат, розбиваються на чотири сегменти кожна.

Лінії розбивки координатних площин проводяться через нормативні (розрахункові) значення відповідних показників, що характеризують ромб фінансового стану функціонування конкретного підприємства, що аналізується.

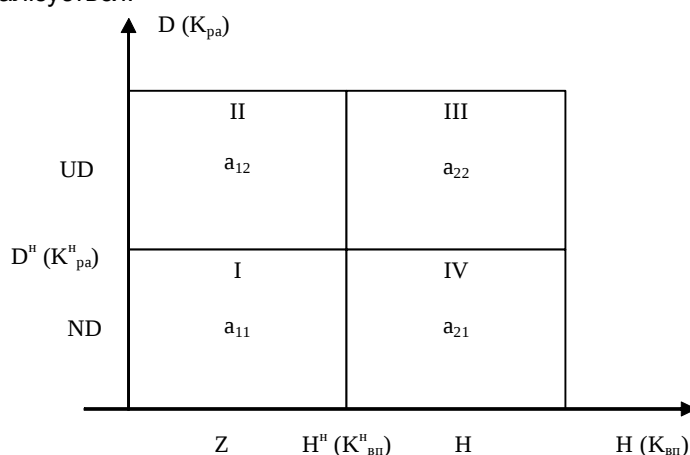

Рис. 1. Двокоординатна площина «прибутковість – незалежність» (D-H)

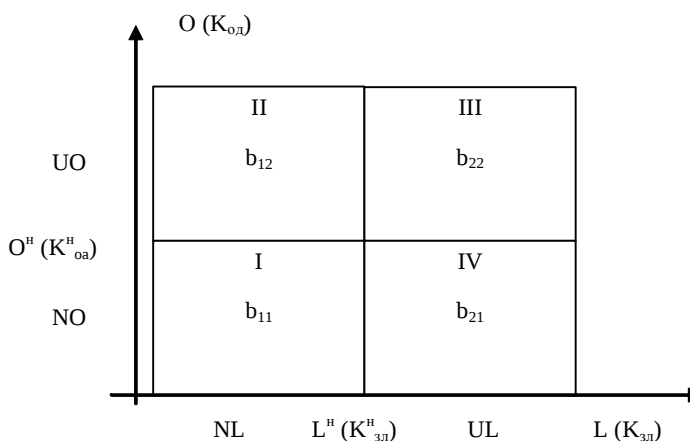

Рис. 2. Двокоординатна площина «оборотність – ліквідність» (O-L)

У результаті такої побудови в двокоординатних площинах утворюються наступні двокритеріальні оцінки типу фінансового стану функціонування підприємства (табл. 1).

Таблиця 1

Двокритеріальні типи фінансового стану функціонування підприємства

Вид координатної площини	Номер сегмента	Найменування типу фінансового стану функціонування підприємства	Умовне позначення	
			типів фінансового стану функціонування підприємства	сегментів двокоординатних площин
«Прибутковість - незалежність» (D-H)	I	Низько прибуткова - залежна	ND-Z	a ₁₁
	II	Високоприбуткова - залежна	UD-Z	a ₁₂
	III	Високоприбуткова - незалежна	UD-H	a ₂₂
	IV	Низько прибуткова - незалежна	ND-H	a ₂₁
«Оборотність - ліквідність» (O-L)	I	Низькооборотна - низьколіквідна	NO-NL	b ₁₁
	II	Оборотна - низьколіквідна	UO-NL	b ₁₂
	III	Оборотна - високоліквідна	UO-UL	b ₂₂
	IV	Низькооборотна - високоліквідна	NO-UL	b ₂₁

Після нанесенні фактичних значень показників, що характеризують ромб фінансового стану функціонування підприємства, на приведені вище дві двокоординатні площини утворюються дві попередні оцінки фінансового стану функціонування підприємства по двох різних критеріях: «Прибутковість-незалежність» та «оборотність-ліквідність» (рис. 3 та рис. 4).

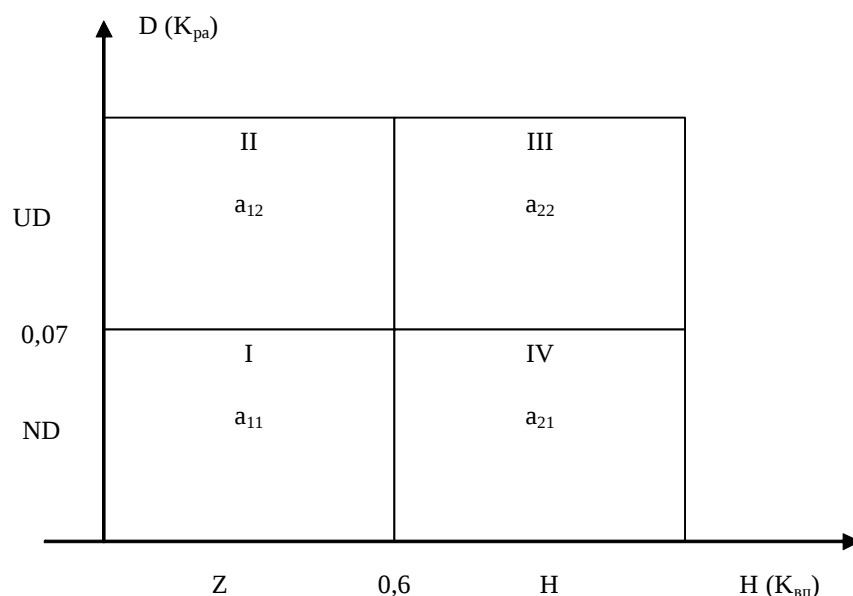

Рис. 3. Двокоординатна площина «прибутковість – незалежність» (D-H)

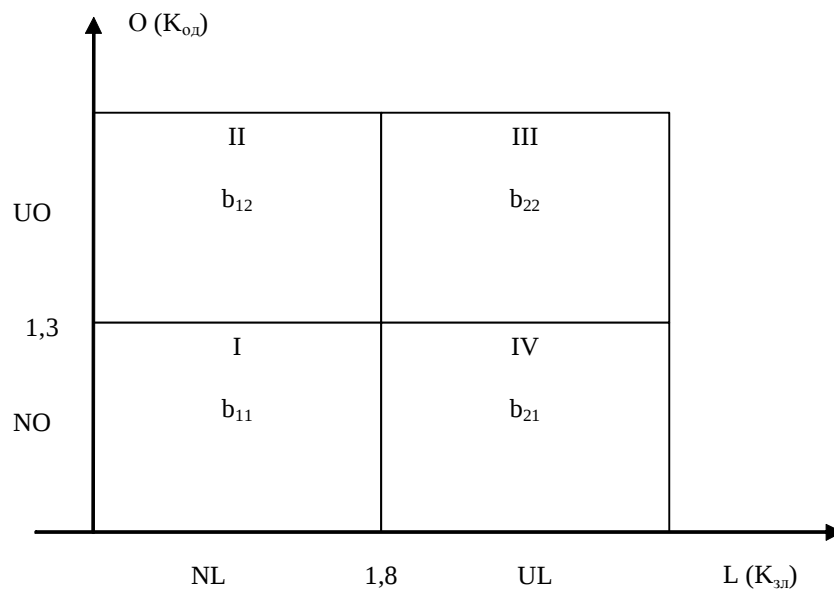

Рис. 4. Двокоординатна площина «оборотність – ліквідність» (O-L)

Оскільки чотири принципи фінансової стійкості взаємозв'язані між собою в ромб фінансового стану функціонування підприємства, то на наступному, четвертому етапі отримані вище оцінки типів фінансового стану функціонування підприємства в двох різних двокоординатних площинах зводяться в одну двомірну матрицю чотирьохкритеріальної оцінки типів фінансового стану функціонування підприємства (табл. 2).

Таблиця 2

Матриця чотирьохкритеріальної оцінки типів фінансового стану функціонування підприємства

Тип фінансового стану функціонування підприємства	Високоприбуткова - залежна UD – Z (a_{12})	Високоприбуткова - незалежна UD – H (a_{22})	Низькоприбуткова - незалежна UD – H (a_{21})	Низькоприбуткова - залежна UD – Z (a_{11})
Оборотна-низьколіквідна UO-NL (b_{12})	$a_{12}b_{12}$	$a_{22}b_{12}$	$a_{32}b_{12}$	$a_{42}b_{12}$
Оборотна-високоліквідна UO-UL (b_{22})	$a_{12}b_{22}$	$a_{22}b_{22}$	$a_{32}b_{22}$	$a_{42}b_{22}$
Низькооборотна-високоліквідна NO-UL (b_{21})	$a_{12}b_{32}$	$a_{22}b_{32}$	$a_{32}b_{32}$	$a_{42}b_{32}$
Низькооборотна-низьколіквідна NO-NL (b_{11})	$a_{12}b_{42}$	$a_{22}b_{42}$	$a_{32}b_{42}$	$a_{42}b_{42}$

У результаті побудови приведеної вище двомірної чотирьохкритеріальної матриці були отримані такі чотирьохкритеріальні оцінки типів фінансового стану функціонування підприємства (табл. 3).

Як видно з табл. 3, усі перераховані вище типи фінансового стану функціонування підприємства згруповані в п'ять зон якісної оцінки, які можна охарактеризувати таким чином:

I зона – добрий (А); II зона – задовільний (Б); зона – незадовільний (В); зона – кризовий (Г); зона – катастрофічний (Д).

У табл. 4 подана матриця зон якісної оцінки фінансового стану функціонування підприємства.

Таблиця 3

**Чотирьохкритеріальні типи фінансового стану функціонування підприємства
із зонами їх якісної оцінки**

№ сегмента	Тип фінансового стану функціонування підприємства	Умовне позначення		Кількість показників оцінки фінансового стану по яким перевищується (+) або не досягається (-) розрахункове оптимальне значення		Зони якісної оцінки
		типу фінансового стану функціонування підприємства	якісної оцінки фінансового стану функціонування підприємства	+	-	
1	Оборотна — високоліквідна - високоприбуткова - незалежна	UO-UL-UD-H	$a_{22}b_{22}$	4	0	I
2	Оборотна -низьколіквідна - високоприбуткова - незалежна	UO-NL-UD-H	$a_{22}b_{12}$	3	1	II
3	Оборотна -високоліквідна — високоприбуткова - залежна	UO-UL-UD-Z	$a_{12}b_{22}$	3	1	
4	Низькооборотна -високоліквідна - високоприбуткова -незалежна	NO - UL - UD - H	$a_{22}b_{21}$	3	1	
5	Оборотна -високоліквідна - низькоприбуткова -незалежна	UO - UL - ND - H	$a_{21}b_{22}$	3	1	
6	Оборотна — низьколіквідна — низькоприбуткова -незалежна	UO - NL - ND - H	$a_{21}b_{12}$	2	2	III
7	Оборотна -низьколіквідна - високоприбуткова -залежна	UO - NL - UD - Z	$a_{12}b_{12}$	2	2	
8	Низькооборотна -високоліквідна - високоприбуткова — залежна	NO - UL - UD - Z	$a_{12}b_{21}$	2	2	
9	Низькооборотна -низьколіквідна - високоприбуткова -незалежна	NO - NL - UD - H	$a_{22}b_{11}$	2	2	
10	Низькооборотна -високоліквідна - низько прибуткова -незалежна	NO - UL - ND - H	$a_{21}b_{21}$	2	2	
11	Оборотна -високоліквідна - низькоприбуткова -залежна	UO - UL - ND - Z	$a_{11}b_{22}$	2	2	
12	Оборотна -низьколіквідна — низькоприбуткова -залежна	UO - NL - ND - Z	$a_{11}b_{12}$	1	3	
13	Низькооборотна -низьколіквідна - високоприбуткова — залежна	NO - NL - UD - Z	$a_{12}b_{11}$	1	3	IV
14	Низькооборотна -низьколіквідна - низькоприбуткова — незалежна	NO - NL - ND - H	$a_{11}b_{11}$	1	3	
15	Низькооборотна -високоліквідна - низькоприбуткова -залежна	NO - UL - ND - Z	$a_{11}b_{21}$	1	3	
16	Низькооборотна -низьколіквідна — низькоприбуткова -залежна	NO - NL - ND - Z	$a_{11}b_{11}$	0	4	V

Таблиця 4

Матриця зон якісної оцінки фінансового стану функціонування підприємства

Тип фінансового стану функціонування підприємства	Високоприбуткова - залежна UD- Z	Високоприбуткова - незалежна UD- H	Низько-прибуткова - незалежна ND- H	Низько-прибуткова - залежна ND-Z
Оборотна - низьколіквідна UO-NL	III зона незадовільний (В)	II зона Задовільний (Б)	III зона незадовільний (В)	IV зона кризовий (Г)
Оборотна - високоліквідна UO-UL	II зона задовільний (Б)	I зона добрий (А)	II зона задовільний (Б)	III зона незадовільний (В)
Низькооборотна - високоліквідна NO-UL	III зона незадовільний (В)	II зона задовільний (Б)	III зона незадовільний (В)	IV зона кризовий (Г)
Низькооборотна - низьколіквідна NO-NL	IV зона кризовий (Г)	III зона незадовільний (В)	IV зона кризовий (Г)	V зона катастрофічний (Д)

Але оскільки цикл кругообігу капіталу на підприємстві – динамічний процес, то поряд із статичною оцінкою його стану на певний момент часу необхідна якісна оцінка самої динаміки.

Така оцінка повинна ґрунтуватися на таких положеннях:

1. Визначення сутності понять «стійкість» та «рівновага» як динамічних якісних характеристик процесу кругообігу капіталу.
 2. Взаємозалежність кількісних і якісних, статичних і динамічних оцінок циклу кругообігу капіталу.
- У таблиці 5 наведена схема реалізації цих положень.

Таблиця 5

Сполучення та спадкоємність статичних і динамічних якісних характеристик й оцінок циклу кругообігу капіталу на підприємстві

Зона	Статика		Динаміка	
	Фінансовий стан	Якісні характеристики		Типи руху капіталу
		Рівновага	Стойкість	
I	Добрий	Рівноважний	Стойкий	Рівноважний стійкий
II	Задовільний	Нерівноважний		Нерівноважний стійкий
III	Незадовільний		Нерівноважний нестійкий	
IV	Кризовий		Нерівноважний нестійкий	
V	Катастрофічний		Нерівноважний нестійкий	

У таблиці 6 подана двомірна матриця зон чотирьохкритеріальних якісних оцінок фінансової стійкості функціонування підприємства, що враховує наведені вище положення.

Таблиця 6

Матриця зон якісних оцінок фінансової стійкості функціонування підприємства

III зона нерівноважний нестійкий	II зона нерівноважний стійкий	III зона нерівноважний нестійкий	IV зона нерівноважний нестійкий
II зона нерівноважний стійкий	I зона рівноважний стійкий	II зона нерівноважний стійкий	III зона нерівноважний нестійкий
III зона нерівноважний нестійкий	II зона нерівноважний стійкий	III зона нерівноважний нестійкий	IV зона нерівноважний нестійкий
IV зона нерівноважний нестійкий	III зона нерівноважний нестійкий	V зона нерівноважний нестійкий	V зона нерівноважний нестійкий

У двомірну матрицю зон чотирьохкритеріальних якісних оцінок фінансового стану функціонування підприємства заносяться чотирьохкритеріальні якісні оцінки фінансового стану функціонування підприємства на певні моменти часу, а потім з'єднуються стрілками від попереднього моменту часу до наступного. У такий спосіб утворюється траєкторія фактичної зміни типів фінансового стану функціонування підприємства за певний проміжок часу, що аналізується.

Проте, як показує практика управління кругообігом капіталу на підприємстві, найчастіше необхідно мати однозначну оцінку цього процесу, що дозволить визначити напрямок його зміни. Тому на кінцевому етапі будується інтегральний показник фінансового стану функціонування підприємства на певний момент часу.

Основні принципи, якими необхідно керуватися при побудові інтегрального показника фінансового стану функціонування підприємства, такі:

- використовувана система часткових показників, що інтегруються в єдиний показник, повинна відображати основні сторони циклу кругообігу капіталу на підприємстві;
- в основу інтегральної оцінки повинно бути закладено порівняння фактичних значень конкретних показників, що характеризують цикл кругообігу капіталу, до базових значень, у даному випадку нормативних (розрахункових);
- інтегральний показник для підсумовування конкретних часткових показників повинен будуватися тільки на основі їх відносних значень;
- часткові показники, які використовуються при побудові інтегрального показника, мають інтерпретуватися як зміни в фінансовому стані функціонування підприємства.

Найпростішим методом побудови інтегрального показника для визначення напрямку траєкторії зміни фінансового стану функціонування підприємства є метод середньої арифметичної.

Підсумовуючи сказане, необхідно відзначити, що використання такого підходу для діагностики стійкості підприємства на основі запропонованих принципів дозволяє кількісно виразити напрямки діагностики фінансового стану за допомогою наступних показників: ліквідність – через загальний коефіцієнт ліквідності; незалежність – через співвідношення позиченого та власного капіталу; оборотність – через швидкість обороту оборотного капіталу; прибутковість – через коефіцієнт рентабельності всіх залучених активів. Для наочності оцінки та аналізу окремих аспектів формування стійкості підприємства варто застосовувати графоаналітичний метод у вигляді ромба фінансової стійкості. Вимір фінансового стану функціонування підприємства за допомогою ромба має сенс лише в тому випадку, якщо з його допомогою можна здійснити кількісну оцінку досліджуваного об'єкту.

Література

1. Бердникова Т. Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: [учеб. пособие] / Бердникова Т. Б. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 215 с.
2. Глазов М. М. Экономическая диагностика предприятий : новые решения / Глазов М. М. – СПб.: Изд-во С. Петерб. ун-та экономики и финансов, 1997. – 122 с.
3. Глазов М. М. Функциональная диагностика в управлении деятельностью предприятием / Глазов М. М. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та экономики и финансов, 1999. – 325 с.
4. Грачев А. В. Анализ и управление финансовой устойчивостью предприятия. От бухгалтерского учета к экономическому: [учеб.-практ. пособие] / Грачев А. В. – М. : Финпресс, 2002. – 208 с.
5. Денисов А. Ю. Экономическое управление предприятием и корпорацией / А. Ю. Денисов, С. А. Жданов. – М. : Дело и Сервис, 2002. – 416 с.
6. Дубров А. Многомерные статистические методы / Дубров А. и др. – М.: Финансы и статистика. 1998. – 352 с.
7. Зуб А. Т. Системный стратегический менеджмент : методология и практика / А.Т. Зуб, М. В. Локтионов. – М. : Генезис, 2001. – 752 с.
8. Клейнер Г. Б., Смоляк С. А. Экономические зависимости: принципы и методы построения / Клейнер Г. Б., Смоляк С. А. – М. : Наука, 2000. – 104 с.
9. Ковалёв А. П. Диагностика банкротства. / Ковалёв А. П. – М. : АО «Финстатинформ», 1995. – 96 с.
10. Ковалев В. В. Финансовый анализ: методы и процедуры / Ковалев В. В. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 560 с.

11. Коласс Б. Управление финансовой деятельностью предприятия. Проблемы, концепции и методы: [учеб. пособие] / Пер. с франц. под ред. проф. Я. В. Соколова. – М. : Финансы, ЮНИТИ. 1997. – 596 с.
12. Коробов М. Я. Фінасово-економічний аналіз діяльності підприємств / Коробов М. Я. – К.: Знання, 2000. – 347 с.
13. Савицкая Г. В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия / Савицкая Г. В. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 336 с.
14. Системный анализ в управлении / В. С. Анорилатов, А. А. Емельянов, А. А. Кукушкин; под ред. А. А. Емельянова. – М. : Финансы и статистика, 2002. – 368 с.
15. Бень Т. Л, Довбня С. Б. Інтегральна оцінка фінансового стану підприємства / Т. Л. Бень, С. Б. Довбня // Фінанси України. – 2002 . – № 6. – С. 53–60.
16. Баканов М. И., Шеремет А. Д. Теория экономического анализа / Баканов М. И., Шеремет А. Д. – М. : Финансы и статистика, 1998. – 416 с.
17. Баранов В. В. Финансовый менеджмент : Механизмы финансового управления предприятием в традиционных и наукоемких отраслях : [учеб. пособие] / Баранов В. В. – М. : Дело, 2002. – 272 с.